PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM

EGÉSZSÉGTUDOMÁNYI KAR

EGÉSZSÉGTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA

Doktori Iskola Vezető: Prof. Dr. Bódis József Ph.D., D.Sc.

Programvezető: Prof. Dr. Figler Mária Ph.D.

Témavezető: Dr. Fülöp Norbert Ph.D.

FTO génpolimorfizmus, obezitás, 2-es típusú cukorbetegség és rákkockázat viszonya

Onkodiabetológiai összefüggések

Doktori (Ph.D.) tézisfüzet

Dr. Bánhegyi Róbert János

Pécs, 2023

BEVEZETÉS

Disszertációm szakmai alapját orvosi tevékenységem és tanulmányaim során gyűjtött tapasztalataim és kutatási eredményeim képezték. Legfőbb célom - epidemiológiai, metabolikus, molekuláris genetikai és terápiás szinten - az obezitás, 2-es típusú diabétesz és malignus daganatok közötti kapcsolat vizsgálata és alátámasztása volt.

Epidemiológiai összefüggések

A 20. században az elhízás, a 2-es típusú diabétesz (T2DM) és a daganatok egyaránt népbetegséggé váltak. 2010-ben 511 millió felnőtt szenvedett obezitásban. Az elhízottak száma 2030-ra várhatóan eléri az 1 milliárd főt (felnőttkorúak 17,5%-át). 2013-ban a magyar felnőttek körében 31,6% volt az obezitás aránya, ami jelenleg a 33%-ot közelíti. 2021-ben a cukorbetegség 537 millió embert érintett és 6,7 milliónál több halálesetért felelt. Hazánkban ma minden 11. felnőtt szenved igazoltan is diabéteszben. 2020-ban 19 milliónál több embernél diagnosztizáltak rákbetegséget, s közel 10 millióan hunytak el daganatos halálok miatt. Magyarországon a rákmortalitás jelenleg a második, a rákbetegség azonban - az egészségben eltöltött potenciálisan elvesztett életévek tekintetében - az első helyen áll.

Metabolikus összefüggések

Az obezitás, különösen a szénhidrát- és zsírmetabolizmust érintően, további kóros változásokat generál. A viszcerális zsírtömeg növekedése egyrészt csökkenti a szervezet inzulinérzékenységét, másrészt alacsony fokozatú, krónikus szisztémás gyulladásos állapothoz vezet. A képződő reaktív oxigén-származékok lipideket, fehérjéket és DNS-t károsítanak, ami protoonkogének expresszióját fokozhatja. A tumorsejtek által termelt citokinek befolyásolják az inzulinreceptorok expresszióját, az inzulin és a szomatomedinek hatékonyságát, így inzulinrezisztenciát és reaktív hiperinzulinémiát indukálnak. Az inzulinrezisztenciát kísérő hiperglikémia elősegíti a tumorpromóciót és -progressziót, ami mintegy rárakódik a hiperinzulinémia okozta mitogén hatásokra. A tartósan magas vércukorszint fokozza a nem-enzimatikus szöveti glikációt, melynek során előrehaladott glikációs végtermékek képződnek. Ezek egy része DNS-, sejt- és szövetkárosító anyag, más része további toxikus ágensek termelését modulálja. Obezitásban, prediabéteszben és diabéteszben a destruktív vegyületek keletkezése és eliminációja közötti egyensúly felborul, ami krónikus oxidatív stressz állapothoz és a genom instabilitásához vezet.

Molekuláris genetikai összefüggések

Az inzulin- és IGF1-receptorokat az inzulin, az IGF1 és IGF2 egyaránt aktiválhatják, hatásukra működésbe léphet a mitogén/proliferatív RAS és az antiapoptotikus PI3K (más néven PAM) jelátviteli útvonal. Az aktivált RAS önállóan is képes beindítani a PI3K utat, ami az egyszerre érvényesülő proliferációs és apoptózisgátló szignálok eredményeként robbanásszerű sejtburjánzást idézhet elő. A RAS útvonal MAPK/ERK komplexei nukleáris transzkripciós faktorokat aktiválnak, amelyek serkentik a sejtproliferációt. Ezen faktorok protoonkogének termékei, melyek aktiváló mutációi és amplifikációi a többlépcsős karcinogenezis fontos elemei. Az inzulin és a szomatomedinek metabolikus hatásának fő közvetítője a PI3K-útvonal. Glükóz jelenlétében az AMPK gátlása aktiválja az mTORC1-et, ami viszont gátolja az autofágiát. Az AMPK aktiválása tehát daganatellenes hatással bírhat. A genomszintű asszociációs vizsgálatok (GWAS) alapján ma már 100-nál több génlókuszt hoznak összefüggésbe a poligénes obezitással. Bár ezen gének, így a legismertebb *FTO*, egyenkénti hatáserőssége általában nem jelentős, azonban együttesen előre jelezhetik az obezitás kockázatát. A diabétesszel 400-nál több SNP-variáns kapcsolata igazolható. A gének többsége az inzulinszekréciót, míg kisebbik része, így például az *FTO*, a szöveti inzulinérzékenységet befolyásolja. Az elhízás elősegítésével a gén-környezet interakciók fokozhatják a cukorbetegség kockázatát, s ezáltal is szerepet játszhatnak a malignus daganatok kialakulásában. Ebben a tekintetben az *FTO* gén vizsgálata kiemelt kutatási terület.

Terápiás összefüggések

A glikémia ellenőrzése révén minden non-inzulin antidiabetikum (NIAD) rendelkezik általános rákellenes hatással, sőt specifikus daganatgátló effektusuk is lehet. A metformin összetett antitumor hatása a malignus daganatok jelentős részénél bizonyítást nyert. Mérsékli az inzulinrezisztenciát, valamint antimitogén, antiproliferatív és apoptózis-moduláló direkt tumorellenes effektusa van. Aktiválja az *ATM* és az *LKB1* tumorszuppresszor gének termékeit, majd az AMPK serkentésén keresztül gátolja a PI3K-útvonalat, ezáltal akadályozza a fehérjeszintézist és a sejtnövekedést. Stimulálja a p53 foszfoproteint, ezért a rákossejtekben szelektíven fokozza az apoptózist és leállítja a sejtciklust. Elősegíti az AMPK közvetlen kötődését a PD-L1 fehérjéhez, így annak expressziója lecsökken. Ezenkívül gátolja a B12-vitamin felszívódását, ami a tumorsejtek DNS-szintéziséhez is nélkülözhetetlen.

HIPOTÉZISEK

- Az elhízáshoz kapcsolt *FTO* gén polimorfizmusa szerepet játszhat a glükóz- és a trigliceridkínálat tápláltsági állapotra gyakorolt hatásaiban.
- Az obezitás a T2DM egyik fontos rizikófaktora, vagyis az *FTO* génvariánsok a diabétesz kialakulásában is kockázati tényezők lehetnek.
- A genomszintű asszociációs vizsgálatoknak jelentősége lehet az egyéni betegségkockázat meghatározásában az obezitás és a T2DM tekintetében.
- A 2-es típusú diabéteszes rákbetegek tápláltsági állapota eltér a többi daganatos betegétől, esetükben a BMI bármely irányú kóros változása gyakrabban fordulhat elő.
- Rosszindulatú daganatban szenvedők között a T2DM valószínűleg nagyobb arányban manifesztálódhat, mint az átlagpopulációban.
- Diabéteszes rákbetegek glikémiás kontrolljának minősége a tumorprogressziót jelentősen befolyásolhatja, illetve a cukorbetegek körében gyakrabban észlelhető áttétes stádium.
- A T2DM etiológiai szerepe a daganatok patogenezisétől függően változhat, így előfordulási aránya a primer tumor kiindulási helye szerint is eltérést mutathat.
- A metforminnak összetett, metabolikus és specifikus daganatgátló effektusa van, vagyis a diabéteszes rákbetegek vércukorszintjét, testsúlyát csökkentve vagy attól függetlenül is lassíthatja a tumorprogressziót.

I. VIZSGÁLAT

Kutatásunkban a "gén-környezeti" modellben az energia- és tápanyagkínálat *FTO*-függő elhízásra gyakorolt hatásait elemeztük a BMI változásának tükrében, s ezáltal következtettünk a T2DM kockázatára. A környezeti tényezőt a plazma glükóz- és trigliceridszintje, a genetikai komponenst pedig az *FTO* génpolimorfizmus jelentette. Az éhomi és terhelés utáni vércukorszint, az éhgyomri trigliceridszint, valamint a BMI többszöri mérése és kiszámítása után minden résztvevőnél meghatároztuk az *FTO rs9939609* SNP AA/AT/TT genotípusát. Mindezen paraméterek alapján alcsoportokat képeztünk, melyek összehasonlításával statisztikai kapcsolatot kerestünk az energia- és tápanyagkínálat, a tápláltsági állapot és az *FTO* génpolimorfizmus között.

Betegek (Anyag): A vizsgálati alanyokat a TUEF (***Tue****bingen* ***F****amily Study for type diabetes*), valamint a kardiovaszkuláris és metabolikus betegségek mortalitási adatait és pszichoszociális kockázatait elemző Whitehall II tanulmányokból vontuk be.

Módszerek: BMI kiszámítása testsúly és testmagasság értékek alapján (kg/m^2). Éhomi (FPG) és terhelés (OGTT) utáni vércukorszintek, valamint éhgyomri trigliceridszint (FTG) mérése laboratóriumi automata segítségével (mmol/l). *FTO* genotípus meghatározása DNS microarray vagy chip alapú szekvenálással. Ezen paraméterek közötti összefüggések statisztikai analízise lineáris regressziós, additív öröklődési és lineáris vegyes modellek alkalmazásával.

Eredmények: A TUEF és Whitehall II tanulmányokból bevont alanyok kiindulási adatait táblázatban összesítettük [1. táblázat].

Tanulmány	TUEF (n=2.671)	Whitehall II (n=4.966)	Összes (n=7.637)
Nemek aránya (nő/férfi %)	64/36	26/74	39/61
Életkor (év)	41,0 (30,0-52,0)	49,5 (45,0-55,7)	46,5 (30,0-55,7)
Testtömeg (kg)	85,0 (70,7-103,4)	75,1 (67,2-83,2)	78,6 (67,2-103,4)
BMI (kg/m²)	28,5 (24,2-35,7)	24,8 (22,8-27,0)	26,1 (22,8-35,7)
Éhomi plazmaglükóz (FPG, mmol/l)	5,2 (4,8-5,6)	5,2 (4,9-5,5)	5,2 (4,8-5,6)
Éhgyomri triglicerid (FTG, mmol/l)	1,15 (0,8-1,7)	1,16 (0,8-1,7)	1,16 (0,8-1,7)
***FTO rs9939609* AA/AT/TT genotípusok aránya (%)**	32/50/18	36/48/16	34/49/17

1. táblázat | Kiindulási adatok a TUEF és a Whitehall II klinikai tanulmányokban.
[Medián és interkvartilis tartományokat, illetve százalékos arányokat tüntettünk fel.]

A TUEF résztvevői esetében az *FTO* genetikai variációja erősen összefüggött a BMI-vel ($p<2x10^{-10}$), még a nemhez és életkorhoz való igazítást követően is ($p<3x10^{-10}$), illetve a kockázati allélonkénti hatáserősség 1,7±0,3 kg/m^2 volt. Az *FTO* gén polimorfizmusa - a BMI változásával követhetően - szignifikáns kölcsönhatást mutatott az éhomi vércukorszinttel, az FTG-hez való igazítás után ($p<0,001$) vagy annak hiánya esetén is ($p<0,01$). Az *rs9939609* AA kockázati genotípusú alanyoknál az FPG emelkedése mmol/l-ként 1,8±0,7 kg/m^2-rel magasabb BMI értéket eredményezett, mint a TT genotípusú egyéneknél. Az éhgyomri trigliceridszint szintén összefüggést mutatott az *FTO* allélekkel az FPG-hez való igazítással ($p<5x10^{-8}$) vagy anélkül is ($p<5x10^{-4}$). Az AA kockázati genotípus jelenlétében az FTG emelkedése mmol/l-ként 2,1±0,5 kg/m^2-rel növelte a BMI értékét a TT genotípushoz képest. Az *FTO* genotípusok és az OGTT utáni vércukorszintek között hasonló összefüggés nem igazolódott ($p>0,05$) [1. ábra].

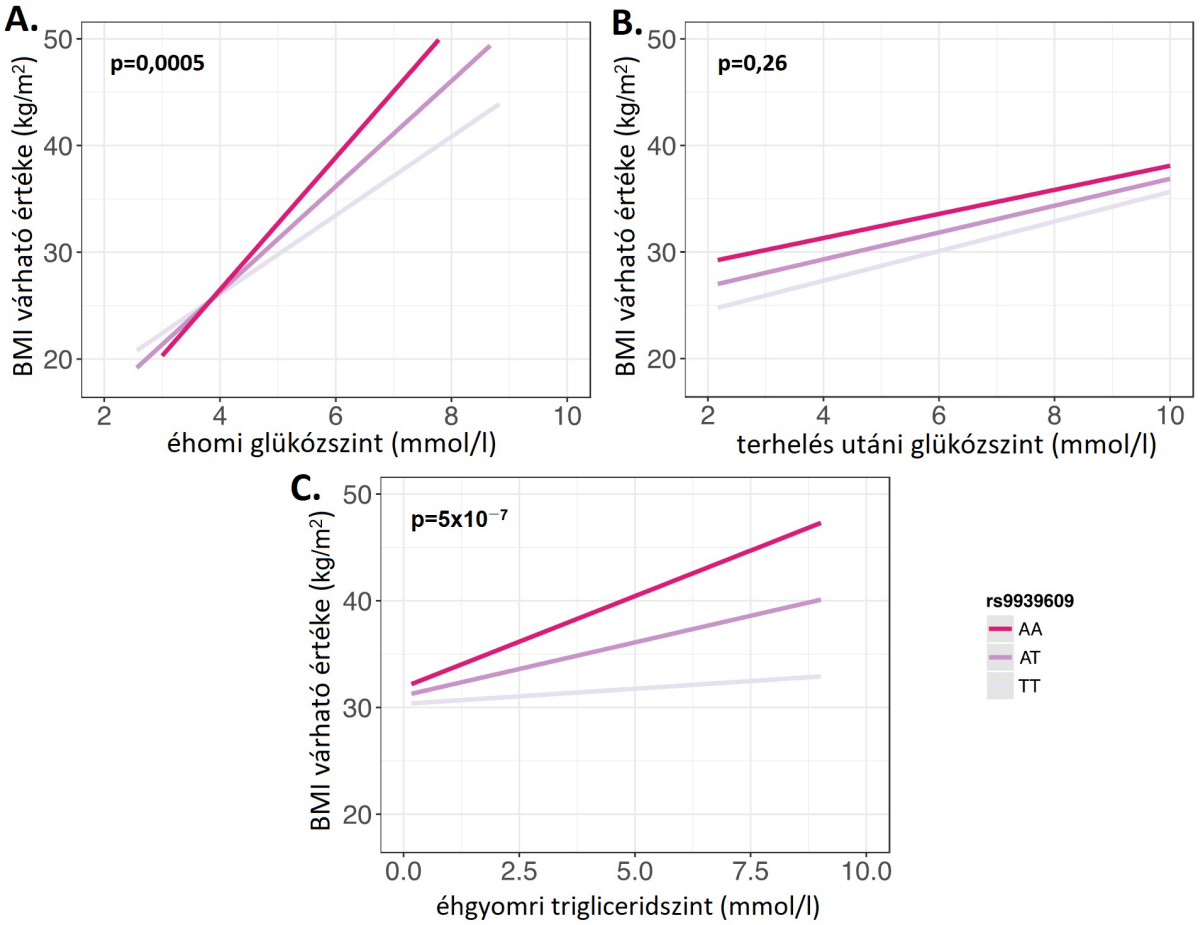

1. ábra | BMI változása a vércukor- és a trigliceridszint függvényében.
*[Lineáris regressziós modellek, amelyek a TUEF kohorszban az FTO rs9939609 genotípusai szerint ábrázolják a BMI változását az éhomi (**A**) és terhelés utáni (**B**) vércukorszint, valamint az éhgyomri trigliceridszint (**C**) függvényében. A színek az FTO genotípusokat jelölik. A p-értékek az interakciókra vonatkoznak nemhez, életkorhoz, éhomi vércukor- és trigliceridszinthez igazítva.]*

A Whitehall II Study alanyai közt a BMI az *FTO rs9939609* AA genotípus esetében bizonyult a legmagasabbnak, míg a TT variánsnál a legalacsonyabbnak. Az FPG a BMI-változás függvényében szignifikáns kapcsolatot mutatott a kockázati *FTO*-génvariációk számával (p<0,05), ami rizikóallélenként 0,2%-kal nagyobb BMI-növekedést jelentett az FPG 1 mmol/l-es emelkedése mellett. A legalacsonyabb és a legmagasabb átlagos FPG kvartilisek összehasonlítása azt mutatta, hogy az átlagos FPG a teljes követési időszakban modulálta az *FTO* genotípusok BMI-re gyakorolt hatását (p<0,05). Ezt erősítette meg, hogy magasabb átlagos FPG és kockázati *FTO* "A" allél együttes jelenlétében nagyobb súlygyarapodást észleltünk [2. ábra].

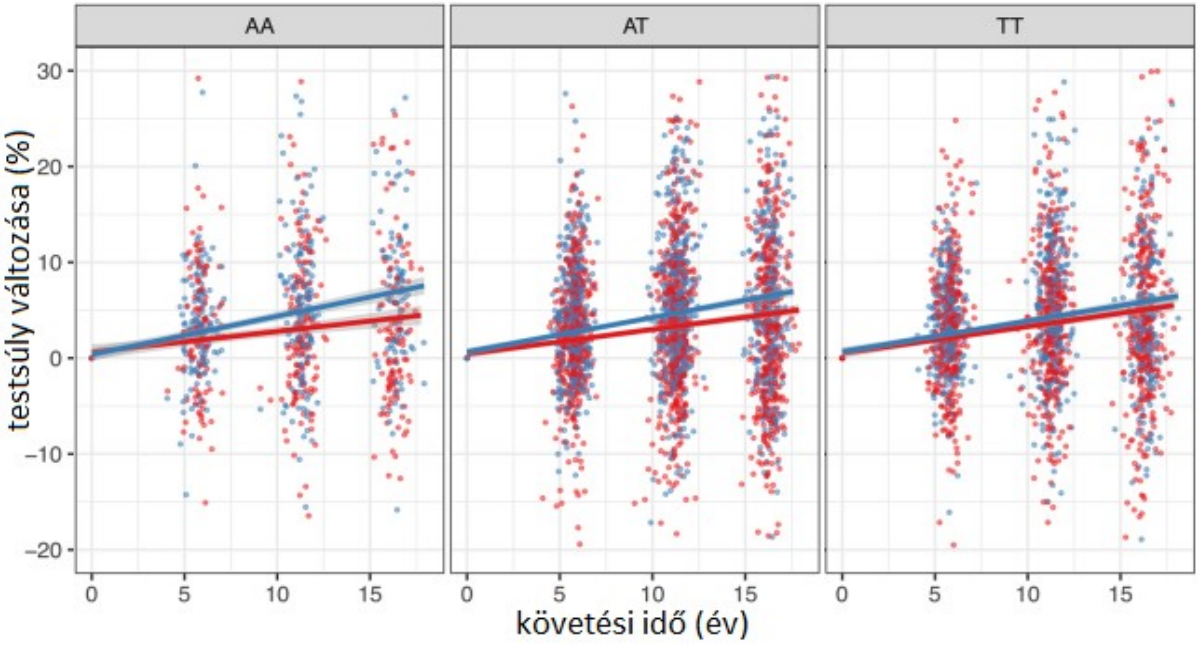

2. ábra | FTO genotípusok és glikémia kapcsolata a testsúly változásának tükrében. *[A panelek a WH II kohorszban a különböző FTO rs9939609 genotípust hordozók súlygyarapodását mutatják. A színek az átlagos FPG kvartiliseit alanyonként és populációnként ábrázolják a teljes követési időszakban (piros: alsó kvartilis, 4,1-4,9 mmol/l, kék: felső kvartilis, 5,4-16,0 mmol/l) 95%-os CI mellett.]*

Megbeszélés: Mindkét tanulmány független kohorszában sikerült bizonyítani, hogy az éhomi vércukorszint és az *FTO* génvariációk interakciója a testsúly változását és a BMI növekedését okozza. Feltételezések szerint a gén-környezet kölcsönhatások jelentősen hozzájárulhatnak elsősorban az anyagcsere kóros változásával leírható, genetikailag egészében nem magyarázható, olyan kórállapotok öröklődéséhez, mint a metabolikus szindróma, az obezitás, az inzulinrezisztencia vagy a T2DM, illetve egyre több bizonyíték támasztja alá a rosszindulatú daganatok kialakulásában betöltött szerepüket. A plazmaglükóz és az *FTO* gén közötti, általunk is igazolt interakció hátterében számos biológiai mechanizmus állhat. Az *FTO*-variációk az

IRX3 és *IRX5* gének termékein keresztül jelentős hatással lehetnek az adipociták működésére, energiafelhasználására, -termelésére és -tárolására. Az IRX3 és IRX5 transzkripciós faktorok kifejezett expressziója autonóm változásokat eredményez a zsírsejtek fejlődésében és differenciálódásában, ami végül a lipidraktározás fokozódását és a termogenezis okozta energiaveszteség csökkenését elősegítő fenotípus megjelenéséhez vezethet. Az energia- és tápanyagtúlkínálat ezáltal is modulálhatja az *FTO* genotípus hatását az obezitásra.

Hozzánk hasonlóan mások is tapasztalták, hogy az *FTO* kockázati allélhordozók kalóriabevitele megnő. Ezzel összhangban egyre több bizonyíték van arra, hogy a központi idegrendszerben az *FTO* az egyik legmagasabb expressziójú gén, melynek variabilitása befolyásolja az étvágyközpont működését és az agykéreg inzulin-érzékenységét. Az *FTO* rizikóalléljával összefüggő étvágyszabályozási zavar és kortikális inzulinrezisztencia hozzájárulhat a glükózkínálat és a BMI-változás szoros kapcsolatához. Ezen folyamatok a dopaminerg rendszerrel is kölcsönhatásban állnak, mivel az emberi agy genetikailag determinált dopaminreceptor-denzitása tovább modulálhatja az *FTO* gén obezitogén effektusát. Fiziológiásan a vércukorszint emelkedése elnyomja az étvágyat és csökkenti a táplálékfelvételt. Ezt az egyensúlyt tolja el az *FTO*-variáció és az agyi aktivitás kapcsolata, ami a glikémia fokozódásával egyre kifejezettebbé válik. Tehát a tartós hiperglikémia az agyon keresztül is felerősítheti az *FTO* génpolimorfizmus testsúlyra gyakorolt hatását.

Alátámasztottuk, hogy a glikémia és a trigliceridémia - a testtömeget befolyásoló - kölcsönhatásba léphet az *FTO* génnel, így vizsgálatunk az obezitás patogenezisében további bizonyítékot szolgáltat a gén-környezet interakciók jelentőségére. Bár ezen kölcsönhatások biológiai mechanizmusát nem tudtuk tisztázni, eredményeink arra utalnak, hogy a tápanyag-túlkínálat - magasabb éhomi vércukorszint esetén - még inkább fokozza a kóros súlynövekedés kockázatát, ha az *FTO* gén AA genetikai változata van jelen. A súlygyarapodás gyorsítja a metabolikus állapot romlását, ami ördögi körhöz, egyre súlyosabb elhízáshoz, ezáltal a T2DM fokozott kockázatához vezethet. Emiatt hatékony gyógyszeres és nem gyógyszeres antiglikémiás stratégiákra van szükség az anyagcsere-egyensúlyt jelentő fogyás eléréséhez, különösen prediabéteszben vagy 2-es típusú cukorbetegségben szenvedő és *FTO* rizikóallélt hordozó személyeknél.

II. VIZSGÁLAT

Munkahelyi kohorsz vizsgálatunkban az obezitás, a T2DM, valamint a szervi kiindulás lokalizációja és a kiterjedés stádiuma szerint osztályozott rosszindulatú daganatos megbetegedések közötti epidemiológiai és metabolikus kapcsolatok megerősítését tűztük ki célul. Emellett kerestük ezen kórképek terápiás összefüggéseit, különös tekintettel a metformin - tapasztalataink alapján is - felmerült antineoplasztikus effektivitására. Mivel vizsgálatunk idején a metformin alkalmazása olyan rosszindulatú daganatos betegeknél, akik egyidejűleg nem szenvednek diabéteszben, engedély nélküli gyógyszerkísérletnek minősült, ezért csupán a metforminnal kezelt daganatos cukorbetegek adatainak retrospektív analízisére, valamint a metformin és az onkogenezis viszonyára vonatkozó epidemiológiai és experimentális kutatási adatok, irodalmi információk összesítésére szorítkozhattunk.

Betegek (Anyag): A Békés Vármegyei Központi Kórház Pándy Kálmán Tagkórházának Onkológiai Centrumában ellátott 1.224 felnőtt fekvőbeteg kórtörténetét és kezelését tekintettük át, kórlapokból, lázlapokból és kórházi informatikai rendszerből kinyert adatok elemzésén keresztül.

Módszerek: BMI kiszámítása kórházi felvételi paraméterek alapján (kg/m^2). *Tartományok:* BMI<18,5 kg/m^2 (alultáplált állapot, kóros soványság), 18,5≤BMI<25,0 kg/m^2 (normál tápláltsági állapot), 25,0≤BMI<30,0 kg/m^2 (preobezitás, túlsúly), BMI≥30,0 kg/m^2 (obezitás, elhízás), BMI≥25,0 kg/m^2 (túlsúlyos obezitás). Felvételi vércukorszint (APG) meghatározása központi laboratóriumi automata segítségével (mmol/l). *Tartományok*: APG<3,5 mmol/l (hipoglikémia), 3,5≤APG≤11,0 mmol/l (normoglikémia), APG>11,0 mmol/l (hiperglikémia). Technikai okokból az adatfeldolgozás során csupán %-os arányokat számoltunk, kétmintás T-próbát, khí-négyzet tesztet és egyszempontos varianciaanalízist (ANOVA) alkalmaztunk 5%-os szignifikancia-szint mellett (p=0,05).

Eredmények: A vizsgált betegpopuláció átlagéletkora 62,9±10,4 év volt, illetve a nők szignifikánsan idősebbnek bizonyultak (p<0,001 vs férfi). Bár a nő : férfi arány (49,5% vs 50,5%) eltért a felnőtt népességben észlelttől (53,2% vs 46,8%), azonban a 60 év feletti korosztály részaránya (62,8% vs 62,6%) hasonlóan alakult. A vizsgált betegek legfontosabb adatait táblázatban foglaltuk össze [2. táblázat].

Vizsgált betegek	Férfi (n=618)	Nő (n=606)	Összes (n=1.224)
Életkor (év)	61,6 (51,1-72,1)	64,1 (54,1-74.2)	62,9 (52,5-73,2)
BMI (kg/m^2)	26,2 (21,3-31,0)	27,0 (21,0-33,1)*	26,6 (21,1-32,1)
Felvételi plazmaglükóz (APG, mmol/l)	6,6 (3,8-9,5)	6,7 (4,2-9,3)**	6,7 (4,0-9,4)
Obezitás aránya (%)	19,9	26,7$^{\#}$	23,3
T2DM aránya (%)	19,4	21,3$^{\#\#}$	20,3
Metasztázis aránya (%)	48,2	63,4	55,7

2. táblázat | Vizsgált populáció általános jellemzői.
*[Medián tartományokat és százalékos arányokat tüntettünk fel.][*Az átlagos BMI érték magasabb volt a nők esetében (p<0,01 vs férfi), azonban közöttük nagyobb lehetett a tumorkockázatot kevésbé terhelő, szubkután elhízás aránya. **Az átlagos APG esetében érdemi nemi különbség nem igazolódott. $^{\#}$A nők között magasabb arányban (p<0,01 vs férfi) és súlyosabb mértékben (34,8±4,2 vs 33,0±3,0 kg/m^2, p<0,001 vs férfi) jelentkezett obezitás. $^{\#\#}$A T2DM gyakorisága a nőknél nem különbözött szignifikánsan (p>0,05 vs férfi).]*

A teljes vizsgált populációban az obezitás 23,3%-os gyakorisága alatta maradt a felnőtt népességben tapasztalt 31,6%-os aránynak. A 40-49 éves dekádban 20,7% (vs 31,0%), az 50-59 éveseknél 23,7% (vs 37,6%), a 60-69 évesek között 29,6% (vs 40,9%), míg a 70 évnél idősebbeknél 17,5% (vs 35,4%) volt az elhízás prevalenciája [3. ábra].

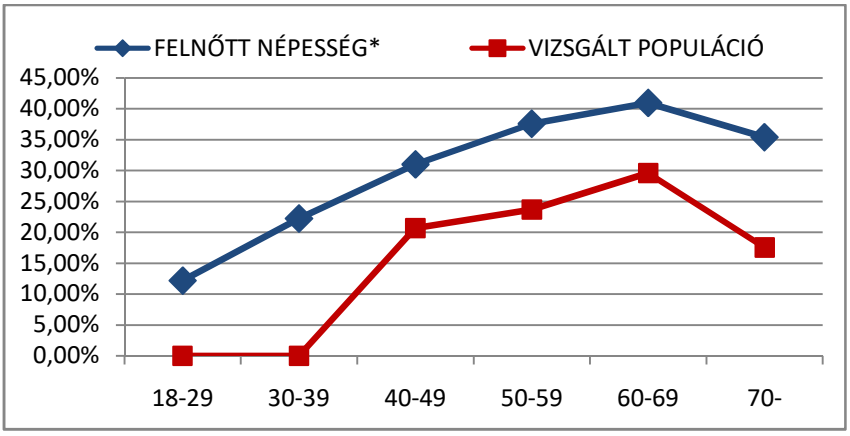

3. ábra | Obezitás részaránya életkori dekádok szerint.
*[*Rurik, et al. A public health threat in Hungary: obesity, 2013. BMC Public Health. 2014/ Központi Statisztikai Hivatal 2013. www.ksh.hu/interaktiv/korfak/orszag.html]*

A T2DM 20,3%-os aránya magasabbnak bizonyult a felnőtt népességben aktuálisan ismert, 6,4%-os gyakorisághoz képest. A diabétesz és a rákkockázat epidemiológiai kapcsolatát, a cukorbetegség előfordulásának életkori dekádonkénti összevetése egyértelműen alátámasztotta. A 41-50 évesek között 6,9% (vs 4,5%), az 51-60 éves

tartományban 17,5% (vs 12,8%), a 61-70 éves dekádban 21,8% (vs 19,0%), míg a 70 év felettieknél 26,3% (vs 20,0%) volt a T2DM részaránya [4. ábra].

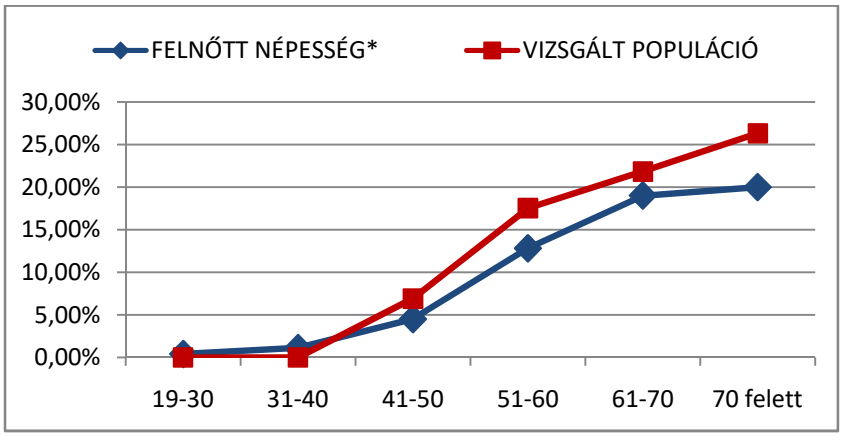

4. ábra | 2-es típusú diabétesz részaránya életkori dekádok szerint.
*[*Kempler, et al. A 2-es típusú diabetes előfordulása és költségterheinek alakulása Magyarországon 2001-2014 között. Diabetol Hung. 2016]*

Normál tápláltsági állapot és túlsúlyos obezitás esetén a disszemináció aránya nagyobbnak (57,1% és 56,4% vs 38,1%, p<0,01 vs BMI<18,5 kg/m^2), illetve kifejezett elhízás jelenlétében jelentősen magasabbnak (64,6% vs 53,0%, p<0,001 vs BMI<30,0 kg/m^2) bizonyult. A tumorprogressziót a plazmaglükózszint emelkedése kísérte (7,1±3,3 vs 6,1±1,6 mmol/l, p<0,001 vs METAST-), illetve hiperglikémiás állapotban nagyobb arányban észleltünk áttétes stádiumot (91,0% vs 53,3%, p<0,001 vs APG<11,0 mmol/l). Adjuváns és neoadjuváns onkoterápia alatt, I-III. tumorstádiumban, jóval kisebb arányban fordult elő glükometabolikus zavar; hiperglikémia (4,0% vs 19,7%, p<0,001 vs PALL) vagy T2DM (16,1% vs 25,5%, p<0,001 vs PALL).

A T2DM és a rákbetegség közötti epidemiológiai kapcsolatot keresve, a primer szervi kiindulás szerinti gyakoriságot diabéteszes és nem-diabéteszes betegek viszonyában is vizsgáltuk. Mindkét alcsoportban első helyen a kolorektális karcinóma, másodikon a posztmenopauzális emlőrák állt. Diabéteszeseknél ezután a hasnyálmirigy-, petefészek-, húgyhólyag-, prosztata- és primer májsejtes rák következtek. A T2DM prevalenciáját tumorlokalizációnként vizsgálva, a hepatocelluláris karcinómások 60%-ának, a hasnyálmirigy-, húgyhólyag-, prosztata- és endometriumrákos pácienseknek felének, a melanomában szenvedők 40%-ának és a vesesejtes rákbetegek harmadának volt cukorbetegsége, majd a posztmenopauzális emlő-, petefészek-, gyomor- és végbélkarcinómák következtek [3. táblázat].

Tumorlokalizáció (n=betegszám)	T2DM aránya (%)	P-érték**	Tumor és T2DM közti összefüggés#
Máj (15)	60,0	< 0,001	+++
Hasnyálmirigy (30)	50,0	< 0,001	+++
Húgyhólyag (30)	50,0	< 0,001	+++
Prosztata (18)	50,0	< 0,002	+++
Endometrium (12)	50,0	< 0,02	+++
Bőr /melanoma/ (15)	40,0	> 0,05	++
Vese (18)	33,3	> 0,05	++
Női emlő /kor≥60 év/ (120)	30,0	< 0,006	+++
Petefészek (60)	25,0	> 0,05	++
Női emlő /összes/ (183)	23,0	> 0,05	++
Gyomor (27)	22,2	> 0,05	++
Végbél (216)	22,2	> 0,05	++
Összes beteg (1.224)	20,3	na.***	+
Vastag- és végbél (564)	18,6	> 0,05	+/-
Tüdő (33)	18,2	> 0,05	+/-
Vastagbél (348)	16,4	> 0,05	+/-
Női emlő /kor<60 év/ (63)	9,5	> 0,05	+/-
Hazai felnőtt népesség*	6,4*	na.***	na.##
Fej-nyak (102)	5,9	> 0,05	-/-

3. táblázat | 2-es típusú diabétesz előfordulási aránya primer tumorlokalizáció szerint. *[Százalékos arányokat és kétmintás T-próbák p-értékeit tüntettünk fel.][*Kempler, et al. A 2-es típusú diabetes előfordulása és költségterheinek alakulása Magyarországon 2001-2014 között. Diabetol Hung. 2016. **Ezen érték jelzi, hogy az adott daganatos betegcsoport és a vizsgált populáció többi része /mint kvázi kontrollcsoport/ közt a diabétesz-arány valóban különbözik-e. ***P-érték nem adható meg. #Malignus daganatok és T2DM közötti összefüggés értékelése az alábbiak szerint: **+**: a teljes felnőtt népességben az irodalmi adat feletti diabétesz-arány/a teljes vizsgált populációban számított érték feletti diabétesz-arány/szignifikáns különbséget alátámasztó p-érték, **-**: a teljes felnőtt népességben az irodalmi adat alatti diabétesz-arány/a teljes vizsgált populációban számított érték alatti diabétesz-arány. ##Nincs megfelelő adat.]*

Terápiás konzekvenciákat keresve, a non-inzulin antidiabetikus gyógyszeres kezelés formái szerint is elemeztük az APG, a BMI és a tumorstádium viszonyát. Minden antidiabetikus hatóanyag valamilyen mértékben kontrollálja a glikémiát, ezáltal indirekt tumorellenes hatással rendelkezhet. Ezt támaszthatja alá, hogy a NIAD

szereket szedő alpopulációk mindegyikében alacsonyabbnak bizonyult az átlagos APG, mint a non-inzulin antidiabetikumokat nem szedő cukorbetegek esetén. A NIAD terápiában részesülő és nem részesülő diabéteszesek metasztázis-aránya lényegesen nem tért el, függetlenül attól, hogy az előbbi betegek kezelése metformint tartalmazott-e vagy sem. Az áttörést a metformin monoterápia alatt állók vizsgálata jelentette, akiknek a nem-diabéteszes és a bármely diabéteszes alcsoporttal való összehasonlításában (p<0,001 vs T2DM+/NIAD-, p<0,05 vs NIAD+/MET-, p<0,01 vs NIAD+/MET+) jelentősen kisebb, mintegy 40%-os arányban fordult elő áttétes stádium. Emellett érdekes jelenségként tapasztaltuk, hogy a metforminnal kezelt (NIAD+/MET+) rákbetegek - az APG értéke szerint - két szubpopulációba tömörültek [5. ábra].

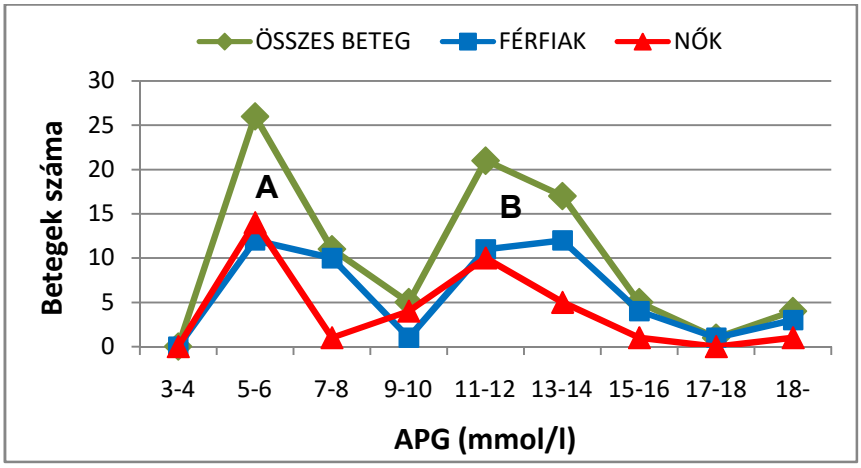

5. ábra | Metforminnal kezelt diabéteszes rákbetegek vércukorszintjeinek megoszlása. *[(**A**) Alacsonyabb (5,0<APG<10,0 mmol/l) és (**B**) magasabb (APG>11,0 mmol/l) felvételi vércukorszintű betegcsoportok.]*

A klinikailag kedvezőbb megjelenést mutató "A" alcsoportban a kombinált metformin kezelésben részesülők (63,2% vs 33,3%, p<0,01 vs "B"), a "B" szubpopulációban viszont a metformin monoterápia alatt állók (66,7% vs 36,8%, p<0,01 vs "A") voltak túlsúlyban. A kedvezőtlenebb fenotípusú "B" betegek átlagos BMI értéke, nem szignifikáns mértékben, de alacsonyabbnak bizonyult (28,6±4,2 vs 30,1±4,8 kg/m^2, p>0,05 vs "A"), s közöttük nagyobb arányban szerepeltek a palliatív terápiában részesülők (75,8% vs 54,4%, p<0,05 vs "A"), ami összhangban állt az esetükben észlelt nagyobb metasztázis-aránnyal (84,6% vs 52,9%, p<0,01 vs "A").

Megbeszélés: A vizsgált daganatos betegpopulációban az obezitás aránya kisebb (23,3% vs 31,6%), a diabétesz gyakorisága nagyobb (20,3% vs 6,4%) volt a felnőtt népességhez képest. Elhízás és T2DM esetén számos tumor kialakulásának

kockázata megemelkedik, illetve rákbetegek között gyakrabban észlelhetők a szénhidrát-anyagcsere zavarai és a tápláltsági állapot változásai. A vizsgált alanyok körében, az átlagpopulációhoz viszonyítva, nagyobb arányban fordult elő T2DM, különösen primer májsejtes karcinóma, hasnyálmirigy-, húgyhólyag-, prosztata-, endometrium- és posztmenopauzális emlőrák esetén. Ezen daganatoktól eltérően, a cukorbetegség kisebb és az egyéb etiológiai faktorok nagyobb súlya jellemző az alacsony diabétesz-aránnyal kísért, illetve a nem-diabéteszesek között gyakori tumorok többségénél. A pre- és posztmenopauzális emlőkarcinóma eltérő glükometabolikus viselkedésére utal, hogy a 60 év alattiaknál 9,5%-ban, az idősebbeknél 30,0%-ban észleltünk cukorbetegséget.

Az obezitás a T2DM rizikófaktora és a tumorprogresszió katalizátora, amit eredményeink is megerősítettek, mivel a BMI növekedésével a diabéteszes és a metasztatikus stádiumú betegek aránya egyaránt emelkedett. Áttétes betegségben a minimálisan nagyobb BMI elsősorban pszeudoobezitást jelezhet, a tumorprogressziót gyakran kísérő vízretenció, szarkopénia és egyéb tényezők miatt. A cukorbetegség elhízástól független kockázati szerepére utal, hogy normál tápláltsági állapotú rákbetegek körében is magas a diabétesz aránya. Daganatos cukorbetegeknél, az anorexia-cachexia szindróma ellenére, nagyobb arányban és súlyosabb mértékben volt észlelhető túlsúly vagy elhízás, illetve jelentősen magasabb BMI értéket számítottunk. Ez esetben a nagyobb BMI általában nem a kedvezőbb prognózisra utaló, valóban jobb tápláltsági állapot jele, mivel a diabéteszt kísérő metabolikus és immunológiai változások még inkább terhelik a daganatos szervezetet. Az áttétek következményes terjedése végső soron az obezitással ellentétes, cachectikus változásokhoz vezet. Mindezt a T2DM metabolikus sajátosságai magyarázhatják.

Palliatív onkoterápia esetén a cukorbetegség gyakoribb előfordulását tapasztaltuk, ami alátámasztotta a növekvő tumor és a citosztatikumok által indukált szekunder diabétesz klinikai jelentőségét. Ehhez kapcsolódik, hogy a vizsgált cukorbetegek 15,7%-ánál (n=39) a diabétesz diagnózisa az onkológiai ellátás alatt derült ki. Áttétes betegeknél nagyobb arányban és súlyosabb formában észleltük a vércukorszint emelkedését vagy cukorbetegség kialakulását, illetve hiperglikémia és T2DM esetén gyakoribb volt a metasztatikus stádium. A szoros viszony utalhat a diabéteszes anyagcserezavar onkogenezist moduláló szerepére, illetve a rákbetegség

előrehaladásának és onkoterápiájának glükometabolizmust érintő kedvezőtlen effektusára. Daganatos cukorbetegek esetében azonban nem feltétlen jelent előnyt a glikémia túl szigorú ellenőrzése, mivel az alacsonyabb vércukorszint nem mindig jár mérsékeltebb tumorprogresszióval.

Az anyagcsere-gyógyszerek szerepét a rákbetegség kezelésében régóta kutatják. Vizsgálatunkban elsődlegesen a metformin tumorellenes hatásaira kerestünk bizonyítékot. Eredményeink alapján a metformint szedők körében volt legmagasabb a BMI értéke, aminek a hátterében az állhat, hogy túlsúlyos vagy elhízott cukorbetegeknél mindmáig első választandó szerként preferált antidiabetikum. Analízisünkben a metformin esetében bizonyult legalacsonyabbnak az áttétes tumorstádium aránya, miközben az APG és a BMI értéke a legmagasabb volt. Ez is bizonyítja, hogy a metformin antimetasztatikus effektusa összetett módon érvényesülhet, mivel egyidejűleg nem feltétlen biztosít megfelelő glikémiás és súlykontrollt, ami daganatos cukorbetegek esetén egyébként is problematikus, hiszen az antidiabetikumok terápiás elégtelenségét a biológiailag aktív tumor okozta inzulinrezisztencia és a citosztatikumok diabetogén mellékhatása egyaránt elősegítheti. A metforminnal kezelt betegek glikémiás szubpopulációkra válását egy okkal megmagyarázni nem lehetett, ugyanis az alcsoportok viszonyában számos független eltérést találtunk.

Eredményeink alapján, cukorbetegek rákszűrése vagy daganatra utaló tüneteinek kivizsgálása esetén, a kolorektális, emlő-, hasnyálmirigy-, húgyhólyag-, prosztata-, vese-, endometrium-, petefészek- és primer májsejtes karcinóma keresése szakmailag javasolható. Ezen daganatok kialakulásában a kóros glükometabolizmus jelentős kockázati tényező, így a diabétesz megfelelő ellenőrzése megelőzésük hatékonyságát is javíthatja. Emellett - a T2DM fokozott kockázatára tekintettel - primer májsejtes, hasnyálmirigy-, húgyhólyag-, prosztata-, endometrium- és posztmenopauzális emlőrák diagnózisát követően, a háttérben esetlegesen meglévő, látens szénhidrát anyagcserezavar mielőbbi feltárása és megfelelő terápiája is szakmailag javasolt, különös tekintettel a metformin preferálására.

TÉZISEK, ÚJ ÉS ÚJSZERŰ VIZSGÁLATI EREDMÉNYEK

- A gén-környezet interakcióknak jelentősége van az elhízás patogenezisében. A tápanyagkínálat az *FTO* génpolimorfizmuson keresztül hat a testsúlyra, mivel jól korrelál a BMI értékével, ezáltal befolyásolja a T2DM kockázatát is.

- Az "A" rizikóallélt hordozó *FTO rs9939609* SNP genotípusok összefüggnek a BMI-vel, mivel jelenlétükben a magasabb glükóz- és trigliceridszint szignifikáns súlygyarapodással jár. Az "A" allél nagyobb száma és a tápanyag-túlkínálat egyaránt jelentősebb testsúlynövekedéshez vezet.

- Az általunk használt genotipizálási eljárások a génasszociációs analíziseknek is alapját képezik, így a GWAS alkalmazásának gyakorlati jelentősége lehet, különösen a poligénes betegségkockázat meghatározásában.

- Az obezitás a diabéteszes daganatos betegeket nagyobb mértékben érinti, illetve T2DM esetén a disszemináció fokozottabban jelentkezik, ami viszont az elhízással ellentétes irányú, cachectikus változásoknak kedvez.

- Az elhízás elősegíti a T2DM kialakulását és a tumorprogressziót, mivel a BMI növekedésével a diabétesz és az áttétes stádium aránya egyaránt emelkedik. A T2DM elhízástól független rákkockázati szerepére utal, hogy normál BMI-vel rendelkező daganatos betegek körében is magasabb diabétesz-arány észlelhető.

- Disszemináció és palliatív onkoterápia esetén a glikémiás kontroll rosszabb, mivel ekkor gyakoribb és súlyosabb a hiperglikémia vagy cukorbetegség megjelenése. Mindez megerősíti a szekunder diabétesz klinikai jelentőségét.

- T2DM esetén nagyobb arányban fordul elő vastagbél-, emlő-, hasnyálmirigy-, máj-, vese-, húgyhólyag-, prosztata-, endometrium- és petefészekrák, illetve máj-, hasnyálmirigy-, húgyhólyag-, prosztata-, endometrium- és posztmenopauzális emlőrákhoz társultan szignifikánsan gyakrabban jelentkezett cukorbetegség.

- A metforminnak komplex tumorgátló hatása van, amely a glikémiától és testsúlytól függetlenül is érvényesül. Monoterápiában - az egyéb antidiabetikumokhoz viszonyítva - annak ellenére volt legkisebb az áttétes stádium aránya, hogy a legmagasabb felvételi BMI-érték és glükózszint kísérte.

Disszertációhoz felhasznált közlemények

1. **Bánhegyi RJ**, Rus-Gal PO, Nagy ÁK, Martyin T, Wagner R, Varga R, Pikó B. *Antidiabetic therapy - a new possibility in the complex therapy of cancer? [Antidiabetikus kezelés, mint újabb lehetőség a daganatok komplex terápiájában?]* Magy Onkol. 2010; 54(4): 315-323. [Hungarian]
2. **Bánhegyi RJ**, Martyin T, Rus-Gal PO, Pikó B. *Correlation between type 2 diabetes and malignant tumors. New possibilities in the complex therapy of cancers*? J Radioth Med Oncol. 2010; 16(3): 123-131.
3. Pikó B, **Bánhegyi RJ**, Bassam A, Rus-Gal PO, Puskásné SK. *Are we aware of the concept and correct treatment of cachexia? [Tisztában vagyunk-e a cachexia fogalmával és korrekt kezelésével?]* Onkológia. 2011; 1(3): 183-186. [Hungarian]
4. **Bánhegyi RJ**, Rus-Gál PO, Martyin T, Hideghéty K, Pikó B. *The particularities of cachexia/anorexia syndrome in the elderly with chronic disease treatment. [A cachexia/anorexia szindróma sajátosságai időskorú krónikus betegek kezelésében.]* Bull Med Sci./Orv Tud Ért. 2011; 84(2): 79-84. [Hungarian]
5. Wagner R, Tabák ÁG, Fehlert E, Fritsche L, Jaghutriz BA, **Bánhegyi RJ**, Schmid SM, Staiger H, Machiacao F, Peter A, Häring HU, Fritsche A, Heni M. *Excessive fuel availability amplifies the FTO-mediated obesity risk: results from the TUEF and Whitehall II studies.* Sci Rep. 2017; 7(1): 15486.
   (IF = 4,61)
6. **Bánhegyi RJ**, Gazdag A, Rácz B, Beke S, **Fülöp N**. *Oncodiabetology I. Metabolic and molecular relationships between cancer and diabetes. [Onkodiabetológia I. Metabolikus és molekuláris összefüggések a rosszindulatú daganatok és a cukorbetegség között.]* Orv Hetil. 2022; 163(39): 1535-1543. [Hungarian]
   (IF = 0,707)
7. **Bánhegyi RJ**, Gazdag A, Rácz B, Szalai L, Wagner R, **Fülöp N**. *Oncodiabetology II. Antidiabetics and cancer prevention. [Onkodiabetológia I. Antidiabetikumok és rákmegelőzés.]* Orv Hetil. 2022; 163(40): 1575-1584. [Hungarian]
   (IF = 0,707)
8. **Bánhegyi RJ**, Veréb B, Gazdag A, Rácz B, Wagner R, **Fülöp N**, Pikó B. *Oncodiabetology III. The relationship of antineoplastic therapies and carbohydrate metabolism. [Onkodiabetológia III. Az antineoplasztikus terápiák és a szénhidrát-anyagcsere viszonya.]* Orv Hetil. 2022; 163(41): 1614-1628. [Hungarian]
   (IF = 0,707)
9. **Bánhegyi RJ**, Veréb B, Mátrai ÁA, Rácz B, Beke S. *Investigation of glycaemic and nutritional status of patients suffering from cancer. Oncodiabetology in clinical practice. [Daganatos betegek glykaemiás és tápláltsági állapotának vizsgálata. Onkodiabetológia a klinikai gyakorlatban.]* Orv Hetil. 2023; 164(23): 897-907. [Hungarian]
   (IF: 0,707)

Disszertációhoz kapcsolódó előadások

10. **Bánhegyi RJ**, Batta E, Pikó B. *Cachexia jelentősége a krónikus betegellátásban, különös tekintettel a daganatos betegségekre.* Juhász Károly Emlékülés, Gyula, 2009.12.10.
11. **Bánhegyi RJ**, Batta E, Pikó B. *2-es típusú diabetes mellitus okozta secunder immunhiány következményei - Tumorok és infekciók a krónikus betegellátásban.* Intézményi Tudományos Ülés, Gyula, 2010.03.18.

12. **Bánhegyi RJ**, Rus-Gal PO, Martyin T, Pikó B. *Consequences of secondary immunodeficiency in type 2 diabetes: tumors and infections in clinical practice. [2-es típusú diabetes okozta secunder immunhiány következményei: daganatok és fertőzések a klinikumban.]* Erdélyi Múzeum-Egyesület (EME) XX. Tudományos Ülésszak, Kézdivásárhely (Románia), 2010; Abstract: Bull Med Sci./Orv Tud Ért. 2010; 83(1Suppl): S2. [Hungarian]
13. **Bánhegyi RJ**, Rus-Gal PO, Batta E, Gombkötő L, Gyebnárné SJ, Pikó B. *Cachexia-syndroma a krónikus betegek ellátásában, különös tekintettel a daganatos kórképekre.* Magyar Onkológusok Gyógyszerterápiás Tudományos Társasága (MAGYOT) V. Kongresszusa, Székesfehérvár, 2010; Abstract: Magy Onkol. 2010; 54(1Suppl)/Programfüzet: 21.
14. **Bánhegyi RJ**, Rus-Gal PO, Nagy ÁK, Martyin T, Pikó B. *Immunodeficiency caused by diabetes, predisposition to infections and cancer risk in clinical practice. [Diabétesz okozta immundeficiencia, infekciós hajlam és tumorkockázat a klinikai gyakorlatban.]* Magyar Infektológiai és Klinikai Mikrobiológiai Társaság (MIFKMT) XXXVIII. Kongresszusa, Debrecen, 2010; Abstract: Infektol Klin Mikrobiol. 2010; 17(1Suppl)/Programfüzet: 30. [Hungarian]
15. **Bánhegyi RJ**, Rus-Gál PO, Martyin T, Hideghéty K, Pikó B. *The particularities of cachexia/anorexia syndrome in the elderly with chronic disease treatment. [A cachexia/anorexia szindróma sajátosságai időskorú krónikus betegek kezelésében.]* Erdélyi Múzeum-Egyesület (EME) XXI. Tudományos Ülésszak, Szatmárnémeti (Románia), 2011; Abstract: Bull Med Sci./Orv Tud Ért. 2011; 84(1Suppl): S3-S4. [Hungarian]
16. **Bánhegyi RJ**, Martyin T, Pikó B. *Antidiabetikus kezelés, mint újabb lehetőség a daganatok komplex terápiájában.* Magyar Endokrinológiai és Anyagcsere Társaság (MEAT) XIII. Gyulai Endokrin Szimpóziuma, Gyula, 2011.06.24.
17. **Bánhegyi RJ**. *Cukorbetegség és tumorkockázat.* VIII. Gyulai Onkológiai Napok (GYON), Gyula, 2011; Programfüzet: 10.
18. **Bánhegyi RJ**. *Antidiabetikus kezelés, mint újabb lehetőség a daganatok komplex terápiájában.* Magyar Klinikai Onkológiai Társaság (MKOT) VII. Kongresszusa, Budapest, 2012; Abstract: OTSZ. 2012; 19(1Suppl): S9.
19. **Bánhegyi RJ**, Pikó B. *Van-e összefüggés a rosszindulatú daganat és a cukorbetegség között? Saját tapasztalataink.* Onkológiai Szimpózium, Szeged, 2013.03.22.
20. **Bánhegyi RJ**, Pikó B. *2-es típusú cukorbetegség és rosszindulatú daganatok viszonya.* Intézményi Tudományos Ülés, Gyula, 2013.10.29.
21. Wagner R, Tabák ÁG, Fehlert E, Fritsche L, Jaghutriz BA, **Bánhegyi RJ**, Staiger H, Machiacao F, Häring HU, Fritsche A, Heni M. *Excessive fuel availability amplifies the obesity risk associated with FTO variation. Results from the TUEF and Whitehall II studies.* American Diabetes Association (ADA) 76th Scientific Sessions, New Orleans (United States), 2016; Abstract: Diabetes 2016; 65(1Suppl)
22. **Bánhegyi RJ**. *A testtömegvesztés és a BMI hatása a túlélésre.* I/II. Szakmai továbbképzés, Békéscsaba, 2017.11.29./2018.03.20.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Elsőként köszönetet szeretnék mondani ***Dr. Fülöp Norbert*** témavezetőmnek, hogy tanulmányaimban emberileg és szakmailag mindvégig támogatott.
Külön köszönöm ***Dr. Wagner Róbert*** professzor úrnak, "önkéntes konzulensemnek" a közös kutatási anyag magas szintű feldolgozásában nyújtott önzetlen segítségét.
Hálával tartozom ***Dr. Csiffári Margit*** főorvos asszonynak, "tiszteletbeli mentoromnak" a folyamatos lelkesítésért és "hátországom" kitartó biztosításáért,
Dr. Veréb Blanka főorvosnőnek a kitartó és színvonalas szakmai támogatásért,
Dr. Rácz Beatrix és ***Dr. Gazdag Andrea*** főorvosnőknek
a "holisztikus" belgyógyászati tanácsokért,
valamint minden ***Munkatársamnak*** a távollétemben való helytállásért.
Köszönöm ***Dr. Becsei László*** főigazgató főorvos úrnak és ***Dr. Hack Gabriella*** osztályvezető úrnőnek, hogy biztosították számomra tanulmányaim munkaügyi, jogi és anyagi hátterét.
Külön köszönöm ***Dr. Bódis József*** professzor úrnak a személyes biztatást és támogatást, valamint ***Dr. Sulyok Endre*** professzor úrnak és ***Dr. Figler Mária*** professzor asszonynak tanulmányaim intézeti hátterének megteremtését.
Köszönettel tartozom a ***Dr. Prémusz Viktória*** adjunktusnőnek és ***Munkatársainak*** a tanulmányaimra vonatkozó hasznos és jó tanácsokért.
Mindemellett köszönetemet szeretném kifejezni ***Dr. Beke Szilvia*** professzor asszonynak a rendszeres biztatásért és támogatásért, valamint ***Dr. Martyin Tibor*** főorvos úrnak, orvosi pályám "első szakmai iránymutatójának", a tudomány iránti érdeklődésem megalapozásáért.
Végezetül, ám a legnagyobb hálával szükséges megköszönnöm ***Családom:***
szeretett ***Feleségem****, Enikő*; ***Édesanyám és Édesapám***;
valamint ***Gyermekeim****, Hanna Zsófia, Lilla Dorottya, Hunor Róbert és Karola Hédi*
előrelátó és megértő támogatását, kitartó biztatását és végtelen türelmét.

"Scientia aeterna est, homo transiens."

(A tudomány örök, az ember mulandó.)